

**Десятинна церква за проектом В. П. Стасова
на тлі так званих «великих реставрацій»
40–50-х років XIX століття**

Десятинна церква

Поступ наукових історичних знань першої половини XIX ст. сприяв розвитку загальноєвропейського інтересу суспільства до свідчень минулого. Водночас починає проявлятися державна турбота про пам'ятки архітектури та мистецтва. Уперше в широкому плані це виявилось під час Французької революції наприкінці XVIII ст. Спочатку деякі розпорядження революційного уряду мали дещо двоїстий характер, оскільки, з одного боку, вони пропонували знищити все, що могло б нагадувати про «старорежимне» минуле, з другого, – забезпечували охорону творів мистецтва.

Вандалізм щодо пам'яток породив втручання держави. Починаючи з 1793 року, Конвент видає низку декретів, які визначали заходи, організовані задля збереження культурної спадщини. Зокрема, у вересні 1793 року декретом Конвенту було відкрито перший загальнодоступний художній музей – Лувр. Після цього музейна справа почала розвиватися в усіх

європейських країнах. У 1813 році було відкрито Люксембурзький музей, у 1818-му – Музей Прадо в Мадриді, у 1826-му – Національна галерея в Лондоні, у 1836-му – Пінакотека в Мюнхені, у 1852-му – Ермітаж у Петербурзі. У декреті від 4 жовтня 1793 року архітектурні пам'ятки названі «монументами мистецтва, історії та освіти», тобто їм було дано фактично вже цілком сучасне визначення, яке розкриває різнобічне суспільне значення творів архітектури минулих століть.

У «миколаївську епоху», в імператорській Росії першої половини ХІХ ст., більш ніж на 30 років пізніше, ніж у Франції, також відзначено значну кількість указів та державних заходів у галузі виявлення, вивчення та збереження пам'яток архітектури та мистецтва. Тривожні повідомлення, що надходили з різних кінців країни про стан історичних пам'яток, головним чином церковної архітектури, зумовили видання указу 1826 року «О доставлении сведений об остатках древних зданий в городах и воспрещении разрушать оныя». Цей указ наказував негайно зібрати відомості з усіх губерній про архітектурні пам'ятки, насамперед про стан їх збереженості. Указом було «строжайше запрещено таковыя зданія разрушать, что и должно оставаться на ответственности начальников городов и местных полиций» [ПСЗРИ 1830, I, с. 1353]. Через рік, у грудні 1827 року, з'являється ще один указ «О сохранении древних зданий по губерниям», який розвивав основні положення указу 1826 року. Основні розпорядження указу 1827 року про збереження та реставрацію історичних пам'яток досить розмиті: «<...> разрушать их не должно, но и чинить ненужного не надобно, а поддерживать одне ворота или такие зданія, в которых есть нужные помещения» [ПСЗРИ 1830, II, с. 1070] та проголошують «чисто утилітарний підхід до охорони пам'яток архітектури» [Розгін 1971, с. 355].

Проте становище у сфері збереження пам'яток архітектури та мистецтва, яке створилося на початку ХІХ ст., з очевидною необхідністю порушувало питання їх реставрації. Слід наголосити, що ця ситуація була загальноєвропейською. Згідно з висновками дослідників, «з початку ХІХ ст.

у різних європейських країнах дедалі частіше робилися спроби відновлення середньовічних споруд. Насамперед це викликалось їх руйнацією». Причому «на відміну від ремонтів більш раннього часу, у цей період відновлювальні роботи вже сприймалися як реставрація, оскільки було визнано історичну та художню цінність середньовічних будівель» [Подъяпольский и др. 1988, с. 15]. Понад те, основна мотивація у сфері реставрації стародавніх будівель протягом усього ХІХ ст. була спрямована на відновлення переважно художнього значення архітектурних пам'яток.

Однак, зважаючи на відсутність вироблених принципів реставрації, відновлювальні роботи цього періоду мали довільний характер. Самі уявлення про цілі та методи реставрації цього часу дуже відрізнялися від сучасних. Показовими для з'ясування сутності ремонтно-реставраційних робіт цього періоду (причому відносно успішних) є роботи в Софії Новгородській 1832–1834 років. У ході робіт увесь північний бік собору та прилеглі частини східної і західної стін були перебудовані без відступів від колишнього плану зі збереженням фасаду на старому фундаменті. Але при цьому було зроблено «поліпшення»: «над середньою банею собору надбудована верхівка у вигляді цибулястої бані; а до того часу ця баня мала вигляд перевернутого казана» [Соловьев 1858, с. 23–25].

Десятинна церква за проектом В. П. Стасова, яка будувалася протягом 1828–1842 років, деякими дослідниками (іноді в різних контекстах) також розглядається як один із прикладів реставраційного проекту. Насправді, у той час між проектуванням нових споруд та реставрацією як «відтворенням старовини», як її розуміли тоді більшість архітекторів, не було принципових відмінностей у підході. Це виявлялося тим більш помітно, що реставрація як особлива професія ще не була виділена зі сфери архітектурної освіти. Переломним періодом у формуванні реставраційної науки та вивченні давньоруського мистецтва є середина ХІХ ст. – т. зв. «“великі реставрації” 40–50-х років ХІХ ст.» [Вздорнов 1986, с. 42]. У цей період центральне місце займають роботи у Києві – з реставрації монументального церковного

живопису Успенського собору Києво-Печерської Лаври у 1840–1843 роках та Софії Київської у 1844–1853 роках, і якраз до цього часу відноситься закінчення будівельних робіт та початок функціонування «стасівської» Десятинної церкви.

У 1837 році вкотре постала необхідність поновлення розпису Успенського собору Києво-Печерської лаври. Київський митрополит Філарет (Амфітеатров) зазнавав труднощів у пошуку фахівців і, зрештою, улітку 1840 року «запросив з Орловської єпархії майстерного в живописі ієромонаха Іринарха, який з однієї старанності, без жодної плати, з послухниками, з половини липня 1840 р. до жовтня 1842 р. встиг оновити стінопис у соборному храмі точно в колишньому вигляді, без будь-якої зміни» [Лебединцев 1888, с. 35–36]. Коли роботи вже наближалися до завершення, зовсім несподівано надійшло розпорядження про припинення відновлення розпису. Розпорядження виходило безпосередньо від Миколи I, який, перебуваючи в Києві, оглянув розписи і залишився ними дуже незадоволений. Як наслідок була «заснована комісія для огляду живопису, що існував раніше і знову зроблений у соборній Лаврській церкві». [Лебединцев 1888, с. 36]. Фактично перед комісією стояло завдання «з'ясувати, чи відповідає, чи не відповідає живопис Іринарха стилю XI ст.». [Вздорнов 1986, с. 29].

По суті, роботи під керівництвом Іринарха 1840–1842 років не були чимось особливим і нічим не вирізнялися з-поміж інших робіт з відновлення іконопису та монументального живопису в Києво-Печерській лаврі протягом XVIII–XIX ст. [Комова, Лопухина 2011, с. 407–408]. Також слід зазначити, що, поставлене перед комісією завдання було в принципі нездійсненним, оскільки в Успенському соборі живопис, що відноситься до XI ст., не зберігся, оскільки, «<...> після пожежі <...> у 1729 р. <...> стіни храму <...> прикрашені <...> іконописанням, яке зроблено різночасно у XVIII столітті» [Закревский 1868, с. 619].

Постає питання: на підставі чого комісія мала оцінювати «давній живопис» Успенського собору XI ст.? Свідчення про «чудовий грецький живопис» уперше вжив 1826 року в описі Лаври Київський митрополит Євгеній (Болховитінов) [Евгений (Болховитинов) 1826, с. 29]. Це повідомлення міститься і в «Описании Киевопечерской лавры» 1831 року невідомого автора [Описание... 1831, с. 33] (а також у виданому пізніше і теж анонімному «Указателе святыни и священных достопамятностей Киева» 1853 року [Указатель... 1853, с. 19]). Імовірно, це була помилка відомого й авторитетного церковного історика, згодом некритично відтворена наступними авторами. На це вказував і Філарет у своєму донесенні обер-прокурору М. О. Протасову від 24 лютого 1843 року, наголошуючи, що «название ея превосходною греческою живописью произошло от произвола сочинителя последняго издания описания Лавры» [цит. за: Лебединцев 1888, с. 38]. Підтвердженням цього є ранній опис Лаври Київського митрополита Самуїла (Миславського), де у відповідному місці подібних відомостей не міститься [[Самуил (Миславский)] 1795, с. 21].

Утім, «грунтуючись на цьому свідченні <...>, комісія визнала, що нинішній новий живопис не має характеру чудового грецького живопису, бо він світлий і яскравий, та за характером належить більше до сучасного грецького живопису, ніж до давнього грецького». Висновок комісії полягав у необхідності «докінчити оновлення живопису <...> за допомогою майстрів, обізнаних та вправних у стародавньому грецькому живописі» [Лебединцев 1888, с. 37–38]. Київський губернатор Д. Г. Бібіков вважав, що для Лаври було б «корисно <...> надіслати зі столиці <...> до Києва майстерного художника, який виправив би новий живопис і дав би інший стиль, більш відповідний колишньому» [Лебединцев 1888, с. 39]. Микола I підтримав пропозицію губернатора та особисто розпорядився відправити до Києва Ф. Г. Солнцева, уже відомого на той час своїми працями з вивчення давньоруського мистецтва.

Ф. Г. Солнцев, оглянувши стінопис собору, визнав за потрібне внести лише три зміни: «<...> новий живопис зробити темнішим, на всіх образах золоті прикраси виконати ретельніше, перспективу й пейзажі зробити легше <...>, і постаті у далеких планах полегшити; 2) орнаменти замість білих написати жовтими, як було раніше; букети квітів між орнаментами повністю знищити; 3) старий живопис, що залишився <...> обережно вимити і заправити» [Лебединцев 1888, с. 39]. Як наголошує Г. І. Вздорнов, «несподівано просте й легко здійсненне рішення Ф. Г. Солнцева значило, що він визнав неможливим виправити живопис Іринарха, наблизити його до невідомого нікому розпису XI ст.» [Вздорнов 1986, с. 29]. Роботи були проведені досить швидко, і вже 19 жовтня 1843 року Філарет доповідав Синоду про їх закінчення.

Слід зазначити, що результатом розглядів щодо відновлення розписів Успенського собору 1840–1843 років була зміна порядку погодження ремонтно-реставраційних робіт та перебудови стародавніх храмів. Ще у 1841 році до Статуту Духовних консисторій було внесене положення, згідно з яким, єпархіальне начальство мало контролювати, «чтобы старинные церкви <...> возобновлялись с сохранением прежнего вида» [ПСЗРИ 1842, с. 229]. 31 грудня 1842 року було видано указ, який покладав розгляд рішення проведення ремонтно-реставраційних робіт на пам'ятках архітектури безпосередньо на Синод. Причому кожне подання мало обґрунтовуватися «приложением подлежащих описаний и чертежей» [ПСЗРИ 1843, с. 288]. Наступним указом від 20 квітня 1843 року взагалі заборонялися навіть найменші «исправления, возобновления и изменения живописи и других предметов давняго времени» без санкции Синода [ПСЗРИ 1844, с. 275]. Відповідні зміни було внесено й до Будівельного статуту [СЗРИ 1857, с. 47].

У період перебування Ф. Г. Солнцева в Києві, під час «виправлення» стінопису Успенського собору, улітку 1843 року в Софії Київській під час обвалу верхнього шару штукатурки було випадково виявлено залишки

фрескового монументального живопису XI ст. Ф. Г. Солнцев оглянув стінопис і визнав його давнім. Незабаром Микола I під час свого чергового перебування в Києві 19 вересня 1843 року особисто оглянув нововідкриті фрески та санкціонував їх відновлення. Нагляд за роботою було доручено Ф. Г. Солнцеву. У 1848 році почалося поновлення фресок. Роботи було закінчено до літа 1853 року. Недоторканими залишилися тільки фрески Михайлівського вівтаря, завдяки особистому розпорядженню Миколи I, для наочного порівняння з відреставрованими [Айналов, Редин 1889, с. 6]. Відповідно до акта прийняття робіт, «все древние фрески исправлены в том самом виде, как оне были открыты, без малейшего отступления от их древняго вида» [цит. за: Лебединцев 1878, с. 524].

Утім, насправді це було зовсім не так. Реставраційні роботи 1848–1853 років у Софії Київській уже в другій половині XIX ст. були визнані вкрай невдалими [[Муравьев] 1859, с. 570, Сементовский 1864, с. 99, Закревский 1868, с. 810–815, Лебединцев 1878, с. 502–504]. Можливо, найбільш різко висловився відомий археолог і художник В. О. Прохоров: «Усі фрески виправлені, позамазані, і в багатьох місцях знову написані постаті, які не пов'язані з колишніми. Над деякими зображеннями, де були стерті написи, написано інші – довільні, деякі зовсім недоладні: чоловіча постать переінакшена в жіночу й навпаки. Отже, усі фрески, більш-менш, втратили свій первісний характер» [Прохоров 1875, с. 8]. Оцінка їх дослідниками XX ст. ще більш негативна [Лазарев 1978, с. 65–66, Вздорнов 1986, с. 32–35]. Зокрема, за Г. І. Вздорновим, «відновлення розпису Софії Київської є вандалським актом, який завдав непоправної шкоди стародавній пам'ятці» [Вздорнов 1986, с. 34].

Дослідники вказують причини невдалої реставрації фресок. Як пише Г. І. Вздорнов, «Невірне розуміння цілей реставрації, найм для розчищення та відновлення фресок випадкових підрядників, слабкий контроль, поспіх і безглуздя зіграли фатальну роль в історії найдавнішої пам'ятки монументального живопису» [Вздорнов 1986, с. 33]. За В. М. Лазаревим,

«відновлення фресок Софії Київської ясно нам показує, які плачевні результати виходять, коли справа реставрації потрапляє до рук бездушних чиновників, які мало розбираються в питаннях науки та мистецтва. Не маючи точно розроблених і науково апробованих планів реставраційних робіт <...>, ці чиновники весь час потрапляли до рук усіляких пройдисвітів, які <...> найбільше думали про власне збагачення» [Лазарев 1978, с. 68].

Ще одним сумним прикладом з епохи «великих реставрацій» 40–50-х років XIX ст. є роботи у 1834–1847 роках на ще одній пам'ятці епохи Київської Русі – Дмитрівському соборі XII ст. у Володимирі. У жовтні 1834 року під час відвідин Володимира Микола I оглянув собор і розпорядився «привести собор у первісний вигляд» [Косаткин 1914, с. 17]. Однак, як і у випадку з розписами Успенського собору Києво-Печерської лаври 1840-х років, коли ніхто не мав уявлення про «чудовий грецький живопис», ніхто на той час ще не уявляв, що таке «первісний вигляд» щодо архітектурних особливостей храмів Київської Русі

Унаслідок внутрішніх робіт у храмі випадково було відкрито частину стародавнього стінопису. Зі столиці для його дослідження було направлено того самого Ф. Г. Солнцева. Він висловив необхідність відновлення стінопису «в прежнем древнем вкусе» [Доброхотов 1849, с. 149]. Відновлення доручили керівнику місцевої іконописної артілі М. Л. Сафонову, який першим їх і виявив [Сычев 1959, с. 149]. Унаслідок цієї «реставрації» і переважно через низьку кваліфікацію іконописців стінопис Дмитрівського собору, «зберігаючи в малюнку та композиції риси стародавньої пам'ятки <...> за колоритом і манерою письма набула після реставрації Сафонова вигляду стилізації XIX століття на тему XII» [Вздорнов 1986, с. 31].

Перед початком ремонтно-будівельних робіт у Дмитрівському соборі було створено спеціальну комісію, яка проводила збір відомостей про попередні перебудови собору, але на той момент комісії нічого виявити не вдалося. Як результат, «губернська будівельна комісія, що керувала

роботами, і губернський архітектор Петров, який її очолював, вирішили «привести собор в первобытное положение отломкою всех пристроек»» [Гладкая 1997, с. 64]. За оцінкою сучасних дослідників, «знесенням цих прибудов у “реставрацію” 1838–1840 рр. пам’ятці було завдано непоправної шкоди» [Столетов 1975, с. 122].

Слід зазначити, що така «реставраційна» практика на той час була загальноєвропейською. Тут Середньовіччям захоплювалися, його відроджували, але виходячи не з відновлення пам’ятки. Це було більше створення узагальненого готичного образу у вигляді романтичних фантазій архітекторів-реставраторів, які часом призводили до втрат автентичності, а часом і повного руйнування пам’ятки, задля отримання уявного ефекту «стародавності». Як приклад можна навести реставрацію та добудову Полем Абаді у 1860–1869 роках дзвіниці базиліки Святого Михаїла Архангела в Бордо (Сен-Мішель-де-Бордо) XIV–XVI ст. Видатний майстер виявився недостатньо ознайомленим зі специфікою архітектури періоду, до якого належала архітектурна пам’ятка. При реставрації дзвіниця була вщент розібрана, на її місці зведено нову споруду в узагальненому «готичному стилі», де було повністю втрачено автентичність, а також змінено форми та розміри будівлі [Попова 2003, с. 14]. До початку робіт дзвіниця, за всіх заподіяних їй часом та обставинами руйнувань, все ще мала вигляд значної та цікавої архітектурної пам’ятки Пізнього Середньовіччя (на це звертав увагу, зокрема, письменник В. Гюго), а після проведеної реставрації стала типовим продуктом архітектури епохи романтизму XIX ст. [Михайловский 1971, с. 27–28].

Щодо «стасівської» Десятинної церкви слід зазначити, що в категоріях реставраційної практики свого часу – «відтворення давнини» – проект справді зручно розглядати як реставраційний. У цей період, як було зазначено вище, також основною мотивацією в галузі реставрації пам’яток архітектури та мистецтва було відновлення їхнього художнього значення. І тут проект В. П. Стасова теж не є винятком. Цікаво відзначити і своєрідну

«паралель» у переоцінці «стасівської» Десятинної церкви, освяченої у 1842 році, і ремонтно-реставраційними роботами епохи «великих реставрацій» 40–50-х років XIX ст. Спочатку позитивна оцінка реставраційних робіт сучасниками (яка іноді навіть доходить до захоплення), з подальшим науковим вивченням давньоруського мистецтва, змінюється на вкрай негативну. Зокрема, М. М. Сементовський у 1852 році про Десятинну церкву писав так: «Оригінальне, досить близьке до візантійського, зодчество прикувало мій погляд. Велична простота архітектури, різноманітні орнаменти <...> до найменшої подробиці, займало мою увагу. Я жадав тоді назавжди зберегти в пам'яті вигляд цього достопам'ятного храму» [Сементовский 1852, с. 161]. Вражаюче відрізняється його опис Десятинної церкви у виданні тієї ж праці 1864 року. Захопленість храмовою архітектурою 1852 року змінюється жорсткою критикою архітектурного проекту: «Архітектори безпідставно повстали проти включення стародавніх стін у нову будівлю і вони були зламані до фундаменту <...> і на ньому зведено нові стіни». Наприкінці опису – констатація факту невдалої реставрації: «Отже, від стародавнього чудового храму вел. кн. Володимира <...> збереглася незмінною лише назва храму “Десятинний”» [Сементовский 1864, с. 46–48].

Відновлення живопису Софійського собору в 1852 році М. М. Сементовський оцінював як видатну подію художнього життя [Сементовский 1852, с. 133, 137–138]. Подібні міркування про «реставрацію» софійських фресок на той час мали й інші автори [Указатель... 1853, с. 98–99, Скворцов 1854, с. 34–35]. У виданні М. М. Сементовського 1864 року міститься зовсім інша характеристика справи. Критично розбираються всі основні моменти реставраційних робіт із зазначенням основних винуватців невдалого оновлення стінопису [Сементовский 1864, с. 99–101]. Приблизно в цей час критично говорить про «реставрацію» Софійського собору і М. В. Закревський: «Уже при першому погляді на це відновлення здається, що Софійська церква знову розписана, і стародавність її треба

відшукувати» [Закревский 1868, с. 810]. Таким чином, можна бачити, що «стасівська» Десятинна церква, як і київський об'єкт «великих реставрацій» 40–50-х років XIX ст. – Софійський собор, – згодом зазнає критичної переоцінки в очах сучасників.

Утім, не дивлячись на формальні ознаки, усе ж таки постають питання про правомірність застосування «реставраційного» критерію до архітектурного проекту храму В. П. . Серед тих, хто безпосередньо пов'язаний з археологічним обстеженням фундаментів стародавньої Десятинної та подальшим спорудженням «стасівської» церкви, був Євгеній (Болховітинов). Митрополит відомий своєю «особливою науковою сумлінністю» [Ананьєва 1996, с. 19], а також стурбованістю переробками стародавніх пам'яток церковної архітектури. Зокрема, він про це каже у своєму «Описании Киево-Софийского собора» [Евгений (Болховитинов), митр. 1995, с. 59–60]. І Київський митрополит був не єдиним тогочасним ученим, стурбованим переробками. Його однодумець академік П. І. Кеппен, який неодноразово зустрічався з митрополитом у Києві [Ананьєва 1995, с. 449], також висловлював занепокоєність втратою первісного вигляду багатьох стародавніх храмів через нові прибудови та перебудови, зокрема, у Києві [Кеппен 1822, с. 37–38].

У першій публікації результатів досліджень давньоруської пам'ятки Євгеній (Болховітинов) наполягав на подальшому вивченні пам'ятки із залученням фахівців. [[Евгений (Болховитинов)] 1825, с. 401–402], оскільки «добре розумів межі своїх можливостей і визнавав за необхідне професійний підхід до цього завдання» [Ананьєва 1996, с. 19]. У зв'язку з цим, а також з ідеєю відновлення храму, у 1826 році в Київ було відряджено архітектора М. Є. Єфимова. Крім дослідження фундаментів Десятинної церкви, йому наказувалося «прилежно заметить характер архитектуры в древних частях Софийского собора и других подобных тому церквей в Киеве», щоб на підставі їх вивчення відтворити Десятинну церкву «в том виде, в каком она могла быть при первобытном ее построении» [цит. за: Лисовский 1988.

с. 12–13]. Отже, спочатку проект відновлення Десятинної церкви, безумовно, мав реставраційний характер.

Проте проект, запропонований М. Є. Єфимовим, не був схвалений Миколою І. Розробку нового проекту наприкінці 1826 року доручили архітекторові В. П. Стасову [Письма... Ефимова 1896, с. 91]. Він виконав доручення вже наприкінці березня – на початку квітня 1827 року. Розробляючи проект, видатний зодчий «створив своєрідну стилізацію на кшталт давньоруського зодчества, засновану на хрестово-купольній системі, привнесеної на Русь із Візантії» [Пунин 1990, с. 45]. Термін, який знадобився В. П. Стасову для розробки проекту нової Десятинної церкви, виявився невеликим, тому що архітектор скористався в даному випадку власною композиційною ідеєю. Вона була втілена, ймовірно, трохи раніше у проекті церкви Святого Олександра Невського у Потсдамі. В. П. Стасов просто повторив в інших габаритах свою призначену для Німеччини роботу та вніс лише деякі несуттєві зміни у форми п'ятибанного вінчання та малюнок декоративних деталей фасадів храму. Вони, як і у Потсдамі, послуговували символами, що визначили належність новозбудованої будівлі «древньому возобновленному стилю».

Проект нового храму В. П. Стасов виконав, на думку Миколи І, дуже успішно, бо його резолюція на представленому йому проекті наголошувала: «Быть по сему, а архитектору Стасову объявить, что проект его прекрасен; и послать на образец в Академию художеств» [цит. за: Лисовский 2009, с. 214]. Таким чином, пояснення затвердження Миколою І «стасівського» проекту Десятинної церкви слід шукати в його особистих уподобаннях у царині церковної архітектури, чому є незаперечні свідчення [Солнцев 1876, с. 637; Кириченко 1978, с. 116; Славина 1989, с. 218].

Ідеологізованість храмової архітектури спостерігається з найдавніших часів. Не є винятком і «миколаївська» епоха, де церковна архітектура як ідеологічний феномен була покликана взяти на себе вельми своєрідну оповідальну історичну функцію – підкреслити спадкоємність правителів

Нового часу щодо правителів Давньої Русі. [Уортман 2004, т. 1, с. 498]. Природно, що в такому випадку будь-які реставраційні заходи стають вторинними. Водночас, якщо говорити про проект В. П. Стасова як реставраційний, то він перебуває в повному протиріччі з раніше опублікованим пам'яткоохоронним указом Миколи I 1826 року і наступних, про які йшлося вище.

Насправді, навіть за нормами своєї епохи нова Десятинна церква не могла розглядатися як реставрована стародавня будівля. За зауваженням В. Г. Лісовського, «примітно, що і Єфимов (в одному з варіантів свого проекту), і Стасов припускали будівництво храму меншого, ніж давня Десятинна церква. І все ж, згідно із задумом Стасова, розміри храму перевершили ті, які поставив Єфимов у проекті, схваленому Анненковим, який зобов'язався фінансувати будівництво. На вимогу Анненкова Стасов зменшив габарити будівлі, і проект знову затвердили. Це засвідчує, що архітектор зовсім не почував себе пов'язаним стародавньою спорудою і розробляв свою композицію як зовсім нову, цілком довільно». [Лісовский 2009, с. 214]. Слід зазначити, що нічого спільного з історичним не мав і сам план нової церкви, який був виконаний В. П. Стасовим у формі правильного квадрата, без вівтарних виступів.

Таким чином, Десятинна церква за проектом В. П. Стасова, закінчення будівництва якої в 1842 році хронологічно збігається з епохою «великих реставрацій» 40–50-х років XIX ст., не є реставраційним проектом. Хоча спочатку й передбачалося відновлення церкви «в том виде, в каком она могла быть при первобытном ее построении», проте в остаточному варіанті архітектурний проект став абсолютно самостійним. А отже, та критика, що стосується «відреставрованих» у 40–50-х роках XIX ст. пам'яток храмової архітектури та мистецтва, до «стасівського» проекту Десятинної церкви не може бути застосована.

Скорочення

КС – Киевская старина

ОЗ – Отечественные записки

ПСЗРИ – Полное собрание законов Российской империи

ПЭ – Православная энциклопедия

РС – Русская старина

СЗРИ – Свод законов Российской империи

ТКДА – Труды Киевской духовной академии

ХДА – Христианские древности и археология

ХД – Христианские древности

ЧИОНЛ – Чтения в Историческом обществе Нестора Летописца

Опубліковані джерела

1. О доставлении сведений об остатках древних зданий и в городах и воспрещении разрушать оныя от 31 декабря 1826 г. № 794. 1830. *ПСЗРИ*, 2, I. Санкт-Петербург, с. 1353.
2. О неприступании к обновлению древних церквей без Высочайшего разрешения от 31 декабря 1842 г. № 16401. 1843. *ПСЗРИ*, 2, XVII, 2. Санкт-Петербург, с. 288.
3. О подтверждении, чтобы в древних церквях без разрешения Синода не дозволялось ни малейшего исправления от 20 апреля 1843 г. № 16770. 1844. *ПСЗРИ*, 2, XVIII, 1. Санкт-Петербург, с. 275.
4. О сохранении древних зданий по губерниям от 14 декабря 1827 г. № 1613. 1827. *ПСЗРИ*, 2, II. Санкт-Петербург, с. 1070
5. Письма Николая Ефимовича Ефимова (1826–1827). Частная переписка Ивана Романовича Мартоса. 1896. *КС*, 10, с. 77–92.
6. Устав Духовных консисторий от 27 марта 1841. № 14409. 1842. *ПСЗРИ*, 2, XVI, 1. Санкт-Петербург, с. 221–140.
7. Устав строительный. 1857. *СЗРИ*, XII, I. Санкт-Петербург, с. 47.

Література

8. Айналов, Д., Редин, Е. 1889. *Киево-Софийский собор. Исследование древней мозаической и фресковой живописи*. Санкт-Петербург.
9. Ананьева, Т. 1996. Десятинна церква: коло витоків археологічних досліджень (1820–1830-ті рр.). *Церква Богородиці Десятинна в Києві. До 1000-ліття освячення / наук. ред. П. Толочко*. Київ, с. 15–23.
10. Ананьева, Т. 1995. Додатки. *Митрополит Євгеній Болховітинов. Вибрані праці з історії Києва*. Київ, с. 439–440.
11. Бранденбург, Н. Е. 1896. *Старая Ладога*. Санкт-Петербург.
12. Вздорнов, Г. И. 1986. *История открытия и изучения русской средневековой живописи. XIX век*. Москва.
13. Гладкая, М. С. 1997. Реставрация фасадной резьбы Дмитриевского собора в 1838–1839 гг. *Дмитриевский собор во Владимире*. Москва, с. 60–81.
14. Доброхотов, В. 1849. *Памятники древности во Владимире Кляземском*. Москва.
15. Евгений (Болховитинов). 1826. *Описание Киевопечерской Лавры*. Киев.
16. Евгений (Болховитинов). 1995. Описание Киево-Софийского собора и киевской иерархии. *Вибрані праці з історії Києва*. Київ, с. 36–271.
17. [Евгений (Болховитинов)]. 1825. План Первоначальной Киевской Десятинной Богородицкой церкви с объяснением одного. *ОЗ*, XXI, LIX, март. Санкт-Петербург, с. 380–403.
18. Закревский, Н. 1868. *Описание Киева*, II. Москва.
19. Кириченко, Е. И. 1978. *Русская архитектура 1830–1910-х годов*. Москва.
20. Кеппен, П. И. 1822. Список русским памятникам, служащим к составлению истории художеств и отечественной палеографии. Москва.
21. Комова, М. А., Лопухина, Е. В. 2011. Иринарх (в крещении Иоаким; 1806–1869), архим., иконописец. *ПЭ*, XXVI. Москва, с. 407–410.

22. Косаткин, В. В. 1914. *Дмитриевский собор в губернском городе Владимире*. Владимир.
23. Лазарев, В. Н. 1978. Фрески Софии Киевской. *Византийское и древнерусское искусство. Статьи и материалы*. Москва, с. 65–115.
24. Лебединцев, П. 1878. Возобновление Киево-Софийского собора в 1843–1853 гг. *ТКДА*, 8. Киев, с. 366–403.
25. Лебединцев, П. 1878. Возобновление Киево-Софийского собора в 1843–1853 гг. *ТКДА*, 12. Киев, с. 495–526.
26. Лебединцев, П. Г. прот. 1888. Возобновление стенной живописи в Великой церкви Киево-Печерской Лавры. *ЧИОНЛ*, 2. Киев, с. 34–42.
27. Лисовский, В. Г. 1988. *Национальные традиции в русской архитектуре XIX – начала XX веков*. Ленинград.
28. Лисовский, В. Г. 2009. *От «художественной археологии» к «русско-византийскому» стилю. Архитектура России XVIII – начала XX века. Поиски национального стиля*. Москва.
29. Михайловский, Е. В. 1971. *Реставрация памятников архитектуры (развитие теоретических концепций)*. Москва.
30. [Муравьев, А. Н.]. 1859. Древности и символика Киево-Софийского собора. *Прибавления к изданию творений святых отцев в русском переводе*, 18. Москва, с. 554–571.
31. *Описание Киевопечерской лавры*, 1831. Киев.
32. Подьяпольский, С. С., Бессонов, Г. Б., Беляев, Л. А., Постникова, Т. М. 1988. *Реставрация памятников архитектуры*. Москва.
33. Попова, Н. А. 2003. *Реконструкция и реставрация историко-архитектурного наследия*. Саратов.
34. П[рохоров], В. 1875. Археологический обзор: а) киевских древностей и б) древностей, бывших на Археологическом съезде в Киеве. *ХД*. Санкт-Петербург, с. 1–33.
35. Пунин, А. Л. 1990. *Архитектура Петербурга середины XIX века*. Ленинград.

- 36.Разгон, А. М. 1971. Охрана исторических памятников в дореволюционной России (XVIII в. – первая половина XIX в.). *Очерки по истории музейного дела в СССР*, 7. Москва, с. 292–355.
- 37.[Самуил (Миславский)]. 1795. Краткое историческое описание Киевопечерския Лавры. Киев.
- 38.Сементовский, Н. 1852. *Киев и его достопамятности*. Киев.
- 39.Сементовский, Н. 1864. *Киев, его святыня, древности, достопамятности и сведения, необходимые для его почитателей и путешественников*. Киев.
- 40.Скворцов, И. М. 1854. Описание Киево-Софийского собора по обновлении его в 1843–1845 гг. Киев.
- 41.Славина, Т. А. 1989. *Константин Тон*. Ленинград.
- 42.Солнцев, Ф. Г. 1876. Моя жизнь и художественно-археологические труды. *РС*, XV, июнь, Санкт-Петербург, с. 263–302.
- 43.Соловьев, П., прот. 1858. *Описание Новгородского Софийского собора*. Санкт-Петербург.
- 44.Столетов, А. В. 1975. К истории архитектурных форм Дмитриевского собора в городе Владимире. *Вопросы охраны, реставрации и пропаганды памятников истории и культуры*, 3. Москва, с. 114–141.
- 45.Сычев, Н. П. 1959. К истории росписи Дмитриевского собора во Владимире. *Памятники культуры. Исследование и реставрация*, 1. Москва, с. 143–177.
- 46.*Указатель святыни и священных достопамятностей Киева*, 1853, Киев.
- 47.Уортман, Р. С. 2004. *Сценарии власти: мифы и церемонии Русской монархии / пер. с англ. С. В. Житомирской*, 1. Москва.